

राज्यातील स्वच्छतेची व्याप्ती
वाढविण्यासाठी विशेष स्वच्छता
अभियानाच्या अंमलबजावणीबाबत
मार्गदर्शन सूचना.

महाराष्ट्र शासन
पाणी पुरवठा व स्वच्छता विभाग
शासन परिपत्रक क्र.संस्वअ-१००९/प्र.क्र. २८/पापु-१६
मंत्रालय, मुंबई-४०० ०३२. दिनांक: २२ जानेवारी, २००९.

- वाचा: १) शासन निर्णय क्र.संस्वअ-२००८/प्र.क्र.२०७/पापु-१६, दिनांक ११ डिसेंबर २००८.
२) शासन परिपत्रक क्र.टीएससी-१००८/प्र.क्र.१२४/पापु-१६, दिनांक १९ जून २००८.
३) शासन परिपत्रक क्र.संस्वअ-१००९/प्र.क्र.३/पापु-१६, दिनांक ३ जानेवारी २००९.

प्रस्तावना :-

निर्मल ग्राम पुरस्कार मिळविण्यात महाराष्ट्र राज्य देशात अग्रस्थानी असले तरी स्वच्छतेच्या व्याप्तीबाबत मात्र इतर राज्याच्या तुलनेत मागे आहे. सध्या राज्याची स्वच्छतेची व्याप्ती ६०% पर्यंत पोहचली आहे. मात्र यापुढे निर्मल ग्राम पुरस्कारासाठी ग्रामपंचायतीचे प्रस्ताव सादर करण्याकरीता राज्यातील स्वच्छतेची व्याप्ती किमान ७० टक्के असणे आवश्यक आहे. यास्तव, राज्यातील शौचालय बांधकामास अधिक गती देण्याची गरज आहे. यासाठी राबविण्यात येणा-या विशेष स्वच्छता अभियानाच्या अंमलबजावणीसंदर्भात काही मार्गदर्शन सूचना देण्याचा प्रस्ताव विचाराधीन होता.

शासन परिपत्रक :

राज्यातील वैयक्तिक शौचालयाच्या बांधकामास गती देवून स्वच्छतेची व्याप्ती वाढविण्यासाठी राज्यात दिनांक २६ जानेवारी २००९ पासून राबविण्यात येणा-या विशेष अभियानासंदर्भात दिनांक ३ जानेवारी २००९ रोजीच्या परिपत्रकान्वये सविस्तर सूचना दिलेल्या आहेत. या अभियानाच्या अंमलबजावणी संदर्भात दिनांक १७ जानेवारी २००९ रोजी सह्याद्री अतिथीगृह, मलबार हिल, मुंबई येथे एक दिवसाची कार्यशाळा घेण्यात आली. या कार्यशाळेस उपायुक्त (विकास), उपमुख्य कार्यकारी अधिकारी, काही गट विकास अधिकारी, काही गवंडी, निवडक साधन व्यक्ती तसेच काही मुख्य संसाधन केंद्राचे प्रतिनिधी उपस्थित होते. या कार्यशाळेत झालेल्या चर्चेनुसार खालील मार्गदर्शन सूचना देण्यात येत आहेत.

I) प्रशिक्षण :

- १) प्रत्येक जिल्ह्याने दिनांक २६ जानेवारी २००९ ते ३० एप्रिल २००९ अखेर राबविण्यात येणा-या विशेष स्वच्छता अभियानासाठी प्रत्येक पंधरवड्यसाठी निवडलेल्या ग्रामपंचायतीमध्ये अभियानापूर्वी आठ दिवस अगोदर जनजागृतीस सुरवात करावी. निर्मल ग्राम समिती (Core Group), ग्रामसमन्वयक यांची निवड करून त्यांना एक दिवशीय प्रशिक्षण देण्यात यावे. निवडलेल्या ग्राम पंचायतीच्या प्रतिनिधींचे

तालुकास्तरावर अभियानाच्या सुरवातीपूर्वी दहा दिवस अगोदर प्रशिक्षण घ्यावे. गवंडयाची उपलब्धता, गवंडी प्रशिक्षण, साहित्य उपलब्धता याचे नियोजन करण्यात यावे.

- 2) प्रशिक्षक गवंडयाचे (Master Trainer गवंडी) प्रशिक्षण तांत्रिकदृष्ट्या सक्षम असणा-या संस्थेमार्फत घेण्यात यावे. जिल्हा स्तरावर व तालुकास्तरावर प्रमुख प्रशिक्षक गवंडी (Master Trainer) प्रशिक्षित गवंडी यांची यादी जिल्हा परिषद / पंचायत समितीकडे उपलब्ध असावी व ती गावात उपलब्ध करून देण्यात यावी. प्रशिक्षित गवंडयाकडून शौचालयाचे बाधकाम करावे. गरजेनुसार गवंडयाच्या उजळणी प्रशिक्षणाचे आयोजन करावे.
- 3) गवंडी प्रशिक्षणाचा कालावधी ५ दिवसाचा करावा व यासाठी २५ गवंडयाच्या एका प्रशिक्षणासाठी रुपये २५ हजार पर्यंत खर्च करता येईल.
- 4) शौचालय बांधकामात गवंडयाची भूमिका महत्वाची आहे. मागणी आलेल्या शौचालयाच्या बांधकामाची मंजूरी गावपातळीवर लाभार्थी किंवा निर्मल ग्राम समितीकडून तात्काळ देण्यात यावी. याचा आढावा ग्राम समन्वयक, संपर्क अधिकारी व गट विकास अधिकारी यांनी नियमितपणे घ्यावा. जर गवडयाने प्रेरक म्हणून भूमिका बजावली असेल तर त्याला तात्काळ प्रेरक भत्ता देण्यात यावा.

II) साहित्याची उपलब्धता :

- 1) प्रत्येक तालुक्यात किमान २ स्वच्छता साहित्य विक्री केंद्रे कार्यरत असावीत. या केंद्रात २० मि.मि. चा वाटर शील ट्रॅप, योग्य उताराचे शौचालय भांडे व इतर आवश्यक साहित्य उपलब्ध असावे. उप मुख्य कार्यकारी अधिकारी व गट विकास अधिकारी यांनी स्वतः सर्व साहित्य विक्री केंद्रामध्ये पुरेसे साहित्य उपलब्ध असल्याबाबत नियमितपणे आढावा घ्यावा. प्रशिक्षित गवंडी , ग्राम पंचायत, स्वच्छता साहित्याची विक्री केंद्रे, पंचायत समिती व जिल्हा परिषद यांच्यात समन्वय असावा.
- 2) विशेष स्वच्छता अभियानासाठी निवडलेल्या ग्राम पंचायतीमध्ये किती कुटुंबाना शौचालय बांधावयाची आहेत तेवढी शौचालयाची भांडे उपलब्ध असल्याची खात्री गट विकास अधिका-यानी करावी.

III) प्रचार प्रसिद्धी :

- 1) अभियान काळात जिल्हा व तालुकास्तरावर नियमितपणे भेटी व संनियंत्रण होणे आवश्यक आहे. यासाठी विशेष स्वच्छता अभियानाच्या कालावधीसाठी प्रत्येक जिल्ह्यात जादा दोन वाहने आय.ई.सी.मोबाईल युनिट म्हणून भाडयाने घ्यावीत. जिल्ह्यातील साधन व्यक्ती, मुख्य संसाधन केंद्राचे प्रतिनिधी, जिल्हा / तालुका स्तरावरील अधिकारी / कर्मचारी /तज्ज यांनी ग्राम पंचायतींना भेटी देऊन मार्गदर्शन करून प्रोत्साहीत करावे. कामाच्या गुणवत्तेकडे अधिक लक्ष दयावे. या वाहनावर स्वच्छताविषयक संदेश , शौचालय बांधकामाचे विविध नमुने व शौचालयाचे महत्व इत्यादिचे प्रचार साहित्य लावावे व त्याबरोबर प्रचार व प्रसिद्धीसाठी स्पीकर लावणे

- आवश्यक आहे. यातून प्रचार, प्रसिध्दी ग्राम पंचायतीस भेटी व मार्गदर्शन अभियानाचा आढावा इत्यादि गोष्टी साध्य होतील असे पहावे.
- २) प्रत्येक जिल्हा परिषदेने आय.ई.सी.चा आराखडा तयार करावा व त्यात विशेष स्वच्छता अभियानांतर्गत घ्यावयाच्या IEC activities चा समावेश करावा.
  - ३) जिल्हा स्तरावर पत्रकारांची एक कार्यशाळा आयोजित करावी. त्यात या अभियानास स्थानिक वर्तमानपत्रातून मोठ्या प्रमाणात बातम्या तसेच प्रचार प्रसिध्दी करण्याबाबत आवाहन करावे.
  - ४) स्वच्छता अभियानात महिलांचा सहभाग महत्वाचा आहे. दिनांक ८ मार्च २००९ रोजी असलेल्या महिला दिनाच्या निमित्ताने दिनांक १ मार्च २००९ ते १५ मार्च २००९ हा पंधरवडा महिला पंधरवडा म्हणून जिल्हयात साजरा करावा. अभियानात निवडलेल्या प्रत्येक ग्राम पंचायतीमध्ये महिलांचा स्वच्छता मेळावा घेण्यात यावा.

IV) निधीची उपलब्धता :

- १) संपूर्ण स्वच्छता अभियानांतर्गत दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबासाठी देण्यात येणा-या प्रोत्साहन अनुदानाची रक्कम अग्रिम स्वरूपात ग्राम पंचायतीस अभियानापूर्वी देण्याची जबाबदारी जिल्हा परिषदेची राहील. वैयक्तिक शौचालय बांधकाम होऊन त्याचा वापर सुरु होताच तात्काळ प्रोत्साहन अनुदान लाभार्थ्यास वितरीत करावे. दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबाना वेळेत प्रोत्साहन अनुदान मिळण्यासाठी केंद्र सरकारच्या सुचनेनुसार ग्रामपंचायतीकडे अग्रिम निधी देण्यात यावा. शौचालय पूर्ण होवून त्याचा वापर सुरु झाल्यावर तात्काळ दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबाना प्रोत्साहन अनुदान अदा करावे. यासाठी वैयक्तिक शौचालयाचा पूर्णत्वाचा दाखला सरंपच व ग्रामसेवक यांनी द्यावा. २०% कुटुंबाची तपासणी विस्तार अधिकारी / शाखा अभियंता यांनी करावी. वैयक्तिक शौचालय बांधकाम पूर्ण केलेल्याची यादी व दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबाना प्रोत्साहन अनुदान दिल्याची यादी ग्रामपंचायत मासिक सभेत व ग्रामसभेत वाचुन दाखवावी.
- २) या अभियानासाठी निधी कमी पडणार नाही याची दक्षता घ्यावी. केंद्र शासनाकडे पाठपुरावा करून केंद्र हिस्सा प्राप्त करून घ्यावा. तसेच जिल्हाधिका-याकडून मंजूर राज्य हिश्शयाचा निधी तात्काळ प्राप्त करून घ्यावा. राज्य हिश्शयाचा निधी कमी पडत असल्यास पुनर्विनियोजनात तरतूद वाढवून घ्यावी.

V) संनियंत्रण :

- १) अभियान काळात दररोज प्रत्येक गावात किती शौचालये बांधण्यात आली याची माहिती जिल्हा, विभाग व राज्य पातळीवर संकलित होणे अत्यंत महत्वाचे आहे. यासाठी जिल्हास्तरावरील संपूर्ण स्वच्छता अभियानातील सल्लागार यांनी, त्यांना नेमून दिलेल्या तालुक्यातील ग्रामपंचायतीकडून दररोज किती शौचालये बांधली आहेत याची माहिती एसएमएस/मोबाईल/फोनव्हारे/फॅक्सव्हारे घ्यावी. गट विकास अधिका-यांनी प्रत्येक ग्रामपंचायतीमध्ये ही माहिती देणा-या गांव समन्वयकाचे नांव निश्चित करावे. जिल्हा स्तरावररुन उपमुख्य कार्यकारी अधिकारी यांनी सदर माहिती उपायुक्त विकास यांना द्यावी. सर्व जिल्हाकडून माहिती एकत्रित करून उपायुक्त विकास यांनी जिल्हानिहाय माहिती

राज्यस्तरावर राज्यसमन्वयक यांना घ्यावी. राज्यसमन्वयकांनी सदर माहिती प्रधान सचिवांना दररोज सादर करावी.

VII) विविध घटकांचा सहभाग :

- १) प्रत्येक ग्राम पंचायतीमध्ये कुटुंबनिहाय शौचालय स्थितीबाबत माहिती उपलब्ध असणे आवश्यक आहे. जागा आहे पण पैसा नाही, पैसा आहे पण जागा नाही, पैसाही आहे जागाही आहे पण शौचालय बांधायची मानसिकता नाही, जागाही नाही व पैसाही नाही यानुसार अ, ब, क, ड अशी वर्गवारी करावी त्यानुसार कुटुंबाना प्रवृत्त, मार्गदर्शन व मदत करावी.
- २) जिल्हा स्तरावर सहकारी बँका, राष्ट्रीयकृत बँका, सहकारी पतसंस्था, साखर कारखाने, सुतगिरण्या, रोटरी क्लब, सहकारी दूध संस्था, लॉयन्स क्लब, स्वयंसेवी संस्था, उद्योजक यांची बैठक घेऊन त्यांची मदत घ्यावी. या बैठकीस जिल्हाधिकारी यांना आमंत्रित करावे.
- ३) या अभियानाच्या अंमलबजावणीसाठी जिल्हा स्तरावरून महसूल विभाग व पोलीस यंत्रणा यांचे सहकार्य घेण्यात यावे.

VIII) पुरस्कार :

या अभियानात उत्कृष्ट कार्य करणा-या व्यक्तीस प्रोत्साहन मिळावे, त्याच्या कार्याचा गौरव घ्यावा या दृष्टीकोनातून अशा व्यक्तींचा योग्य सन्मान करण्यात येईल. यासाठी दिनांक २६ जानेवारी २००९ ते २० एप्रिल २००९ पर्यंत केलेले काम विचारात घेवून या व्यक्तींची निवड करण्यात येईल व निवडलेल्या व्यक्तींचा गौरव दिनांक १ मे २००९ रोजी जिल्हास्तरावर होणा-या कार्यक्रमात करण्यात येईल. अशा व्यक्ती निवडीचे निकष खालीलप्रमाणे राहतील.

- १) निवडलेल्या ग्रामपंचायतीपैकी ५० टक्के पेक्षा कमी कुटुंबाकडे शौचालय असलेल्या ग्रामपंचायतीमध्ये या अभियान काळात किमान ७५ टक्के किंवा त्यापेक्षा जास्त कुटुंबाना शौचालयाची सुविधा उपलब्ध करून देण्या-या व्यक्तीस जिल्हास्तरावरून प्रमाणपत्र देवून गौरविण्यात येईल.
- २) निवडलेल्या ग्रामपंचायतीमधील १०० टक्के कुटुंबाना शौचालयाची सुविधा उपलब्ध करून देण्या-या ग्रामपंचायतीस/व्यक्तीस जिल्हास्तरावरून प्रमाणपत्र देवून गौरविण्यात येईल. तसेच या व्यक्तींना इतर जिल्ह्यातील/राज्यातील स्वच्छतेचे काम पाहण्यासाठी अभ्यासदौरा आयोजित करण्यात येईल.
- ३) उपरोक्त ग्रामपंचायती व्यतिरीक्त या अभियान काळात ज्या ग्रामपंचायतीमध्ये सर्वात जास्त शौचालये बांधलेली असतील अशा प्रत्येक जिल्ह्यातील गुणानुक्रमे पहिल्या तीन ग्रामपंचायतींच्या प्रतिनिधींना जिल्हास्तरावरून उत्तेजनार्थ प्रमाणपत्र देवून गौरविण्यात येईल.

VIII) अभियानाचा कृतिकार्यक्रम :

१) मा. पालकमंत्री यांच्या अध्यक्षतेखाली बैठक	- दिनांक २६ जानेवारी २००९ पूर्वी.
२) प्रत्यक्ष गावात शौचालय बांधकामास सुरुवात	- दिनांक २६ जानेवारी २००९.
३) दुस-या पंधरवड्याच्या जनजागृतीस सुरुवात	- दिनांक ३ फेब्रुवारी २००९.
४) तिस-या पंधरवड्याच्या जनजागृतीस सुरुवात	- दिनांक २३ फेब्रुवारी २००९.
५) चौथ्या पंधरवड्याच्या जनजागृतीस सुरुवात	- दिनांक ८ मार्च २००९.
६) पाचव्या पंधरवड्याच्या जनजागृतीस सुरुवात	- दिनांक २२ मार्च २००९.
७) सहाव्या पंधरवड्याच्या जनजागृतीस सुरुवात	- दिनांक ७ एप्रिल २००९.

वरील सुचना विचारात घेऊन जिल्हा व तालुकापातळीवर या अभियानांचे नियोजन करून दिनांक ३० एप्रिल २००९ अखेर २००० व त्यापेक्षा जास्त लोकसंख्या असलेल्या सर्व ग्रामपंचायतीमध्ये सर्व कुटुंबाकडे शौचालय उपलब्ध होईल व या सर्व ग्रामपंचायती निर्मल ग्राम पुरस्कारासाठी पात्र राहतील या दृष्टीने प्रयत्न करावेत. या अभियानात निवडलेल्या गावांशिवाय इतर गावातही शौचालय बांधकामाचे काम चालू राहील व सर्व शौचालये वापरात राहतील याकडे ही लक्ष देण्यात यावे.

सदर शासन परिपत्रक महाराष्ट्र शासनाच्या www.maharashtra.gov.in या वेबसाईटवर उपलब्ध करण्यात आले असून त्याचा संगणक संकेतांक २००९०९२२१५४४४००९ असा आहे.

महाराष्ट्राचे राज्यपाल यांच्या आदेशानुसार व नावाने.

(सं. शा. कांबळे)

कक्ष अधिकारी, महाराष्ट्र शासन

प्रत,

१. विभागीय आयुक्त (सर्व).
२. जिल्हाधिकारी, सर्व.
३. मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हा परिषद, (सर्व).
४. उप मुख्य कार्यकारी अधिकारी (पंचायत), जिल्हा परिषद, (सर्व).
५. गट विकास अधिकारी, पंचायत समिती, (सर्व).
६. राज्य समन्वयक, संवाद व क्षमता विकास कक्ष, सिडको भवन, बेलापूर, नवी मुंबई.
७. पाणी पुरवठा विभागातील, सर्व पर्यवेक्षिय अधिकारी व सर्व कार्यासने.
८. निवड नस्ती, पापु-१६.